

Темза

№ 1(9) 2004

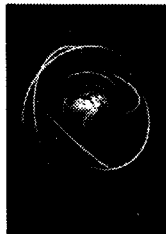
НАУКОВИЙ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ПОЛІТОЛОГІЯ

ІСТОРІЯ

ФІЛОСОФІЯ

КИЇВ
Видавництво «Генеза»
2004

З М І С Т

ПОЛІТОЛОГІЯ

Ідеологія і політика

- Горбатенко Володимир.* Ідеологія модернізації як ціннісна основа вдосконалення українського суспільства 6

Теоретична політологія

- Новічков Геннадій.* Політична активність: питання методології та теорії 14
- Дубас Олексій.* Поняття і феномен інформаційного суспільства: аналіз політологічних підходів 20

Державотворення

- Бульбенюк Світлана.* Проблеми проведення соціального реформування в Україні 26

Політика і культура

- Огнев'юк Віктор.* Освіта в структурі суспільно-політичних процесів першої половини ХХ століття 32

Націогенеза

- Масненко Віталій.* Міфологічне й наукове у становленні історичної та національної свідомості українців 52

Практична політологія

- Храмов Василь, Крутінь Ганна*
Політолог: загальна характеристика професії 60

З історії української політології

- Антонюк Олександр*
Михайло Грушевський як учений і громадський діяч: програмні засади етнополітичного розвитку України 70

Політика і культура

Віктор Огнев'юк,

доктор філософських наук

ОСВІТА В СТРУКТУРІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Як і для всього європейського світу, пролог історії ХХ століття для України був пов'язаний з суперечливими процесами морально-психологічного, духовного, політичного та економічного розвитку.

Однією з визначальних рис цього часу, попри постійну жорстоку боротьбу країн, релігій та ідеологій, стало поширення освіти, зростання її ролі й значення для розвитку людини і суспільства. Суспільна свідомість та потреби розвитку людини в добу індустріалізації зумовили потребу в освіті як у рушійній силі суспільного життя. Тобто, з одного боку, подальший розвиток суспільства став неможливим без освіти, а з іншого – освіта не могла розвиватися без підтримки спільноти. Отже, на початку століття, як ніколи раніше, стало очевидним, що суспільство може забезпечити свій розвиток і своє існування лише за умови інвестицій в духовний та інтелектуальний розвиток людини.

Початок ХХ століття для України позначений бурхливим переходом від аграрного до індустріального суспільства, або, за визначенням Е. Тоффлера, від суспільства Першої до суспільства Другої Хвилі. Аграрне суспільство, яке поступово витіснялося індустріальним, могло обійтися і обходилося без впровадження обов'язкової початкової освіти. Воно задовольнялося трансформацією традицій та практичного досвіду попередніх поколінь. Земля, зберігаючи свої природні властивості, не вимагала особливих технологій, а тим більше агрохімії чи меліорації. Те саме стосувалося тваринництва. Споживання м'ясних продуктів було досить обмеженим, що, до речі, позначалося і на чисельності та здоров'ї населення. З одного боку, обмежені продовольчі ресурси не сприяли зростанню кількості населення, а з іншого – незначне зростання населення світу та попиту не стимулювало виробництво продуктів. Але з часом ситуація змінювалася.

З середини XVII до початку ХХ століття населення світу зросло на 1 млрд і у 1900 р. становило близько 1,6 млрд. Індустріалізація переважної більшості країн до суспільства у ХХ столітті позначилась на кількості народонаселення, яке за

першу половину століття зросло майже так само, як за минулі 250 років¹.

Отже, індустріалізація позначалася на демографічних змінах. Населення не тільки зростало кількісно, змінилися його структура та розселення, види діяльності, що впливало і на розвиток освіти. Суспільство вже не могло задовольнятися трансформацією традицій, досвіду і знань без розвитку освіти. Зростання потреб людини спонукало до розширення видів діяльності, стимулювало наукові дослідження і необхідність глибшого пізнання світу, в свою чергу, активна економічна діяльність потребувала певного освітнього рівня. Проте Україна все ще перебувала в сфері впливу аграрної цивілізації, яка задовольнялася, як уже говорилося, елементарним рівнем початкової освіти. Арифметика, письмо, читання, Закон Божий становили зміст загальної початкової освіти. Проте для більшості українців і вона була недоступною. У тодішній Росії навчалася лише кожна п'ята дитина шкільного віку. В українських землях, які входили до складу Російської імперії, рівень письменності був на 30 % нижчим від середньостатистичного показника країни. У 1915 р. діяло 19 340 шкіл, в яких перебувало 1 млн 663 тис. дітей. У 452 середніх школах навчалася 140 тис. учнів, а у 19 вищих навчальних закладах було близько 27 тис. студентів.

Щодо українських земель, які входили до складу Австро-Угорської імперії, то і тут рівень освіти населення був найнижчим. На початку ХХ століття з 6240 сіл Галичини 2214 не мали так званої нормальної, 981 – будь-якої школи. На Буковині функціонувало всього 49 шкіл, і лише в 4-х викладання здійснювалося українською мовою. На Закарпатті навчання в школах велося виключно угорською мовою.

У 1914/15 навчальному році в Україні (в її сучасних межах) налічувалося всього 38 дитячих дошкільних закладів (на 935 місць), 19 361 початкова школа, 356 неповних середніх шкіл, 480 середніх шкіл, в яких навчалася 1 728 313 дітей, 88 училищ (12 486 учнів) і 27 вищих навчальних закладів (35 204 студенти)². Це був найнижчий показник серед країн Європи. Між селянами та городянами, а також між чоловіками і жінками існувала значна диференціація щодо рівня письменності. Відсоток письменних серед населення Подільської губернії дорівнював усього 15,5, а найвищий показник – 25,9 – зафіксовано у Херсонській губернії. Серед міст за рівнем освіти населення лідерство належало Києву – 44,3 % (у Києві письменними були 52,9 % чоловіків та 33,2 % жінок; тоді як, наприклад, в Одесі письменних було 30,9 % – 35,7 % чоловіків і 22,4 % жінок)³. Така диференціація за рівнем розвитку освіти

серед регіонів та між чоловіками і жінками є свідченням відсутності єдиних вимог суспільства до рівня освіченості громадян.

Філософія, на відміну від інших наук, майже не звертається до статистики, її насамперед цікавить осягнення ідей, стратегії та змісту розвитку.

Втім, у нашому дослідженні цифри виступають своєрідними індикаторами суспільного поступу чи суспільної стагнації. Стосовно початку ХХ століття очевидним є висновок, що освіта в Україні, враховуючи політичний стан і рівень цивілізаційного розвитку українських земель, не могла стати пріоритетною сферою, проте можливість подальшого розвитку суспільства вже починала пов'язуватися з освітою.

Таким може бути найбільш загальний висновок щодо розвитку освіти в Україні на початку ХХ століття.

Зрозуміло, що на кожному континенті, в кожній країні освіта має свої особливості; тим більше, що цивілізаційні рівні (культура аграрного та індустріального суспільств) країн Європи, Азії, Африки, Америки та Австралії хронологічно не збігаються.

Якщо говорити про відмінності у становленні освіти на Європейському континенті на початку ХХ століття, треба мати на увазі, що Західна Європа на той час перебувала вже на індустріальному етапі розвитку, а Східна тільки закріплювалась на цьому шляху. В цілому Європу все більше опанувала ринкова економіка, яку характеризували, з одного боку, великі монополії, а з іншого – конкуренція дрібних і середніх підприємств. Входження в індустрію та ринок ставило перед суспільством нові вимоги до освітнього рівня людини.

Як уже зазначалося, у ХХ столітті Україна після завершення промислового перевороту стала на шлях індустріалізації. У 1895 р. в Україні налічувалось 30 313 підприємств, на яких працювало 205 тис. найманих робітників. Ринкові відносини все більше охоплювали сільське господарство, що вплинуло на зміну структури земельної власності і привело до високого рівня концентрації землі. Власниками 68 % усієї землі були майже 3 тис. поміщиків. Дворянське землеволодіння активно витіснялося ринковим. У 1877–1905 рр. третина площ дворянського землеволодіння перейшла до осіб недворянського походження. В аграрному секторі економіки відбулися якісні зміни: зростали виробництво, імпорт та застосування сільськогосподарської техніки в землеробстві; кількість вільнонайманих робітників збільшилась від 1 до 2 млн, розширювалися посівні площі та змінювалася структура посівів.

Україна ставала одним із світових лідерів виробництва сільськогосподарської продукції. Її

частка в експорті Російською імперією пшениці становила 90 %. 78 % усіх площ, зайнятих під цукровий буряк у Росії, становили плантації цієї культури на українських землях; з загальної кількості вирощуваних у Російській імперії зернових 75,1 % озимої пшениці, 38,8 % – ярої пшениці, 51,4 % ячменю вирощувалося в Україні⁴.

Зміни в аграрному секторі економіки позначалися на життєдіяльності селян і власників землі, на зростанні їхніх економічних, соціальних і, що найважливіше, – культурно-освітніх та духовних потреб.

Якісні зміни стрімко відбувалися і в промисловості. Технічний прогрес і економічне зростання стали забезпечувати металургія, залізорудна та машинобудівна галузі. На початку ХХ століття частка України в промисловому виробництві європейської частини Російської імперії становила 21 %, при тому, що частка її населення – лише 18 %⁵.

Україна стала основним промисловим регіоном Росії; видобуток вугілля становив тут 68,9 %, виробництво заліза – 52 %, чавуну – 53 % і сталі – 65 % від загальноросійського. Розвивалися харчова, лісопильна та інші галузі, де інтенсивно укорінювався іноземний капітал та формувалась основна маса робітничого класу. Зокрема, в Україні було зосереджено 76 % усіх російських цукроварень.

На перший погляд, показники сільськогосподарського і промислового виробництва нібито й не залежать від стану освіти населення. Насправді саме потреби індустріальної економіки поступово формували необхідність у запровадженні загальної освіти. Е. Тоффлер зазначає: «Організована на фабричний зразок загальна освіта давала навички читати й писати, навчала початків арифметики, історії та інших предметів. Це був «відкритий курс навчання». Але під ним лежав невидимий, або «прихований курс навчання», що був набагато головнішим. Він складався, і таким залишається й тепер у більшості індустріальних держав, з трьох курсів: пунктуальності, вміння підкоритися й уміння виконувати механічну, одноманітну працю. Для заводської праці – а надто на складальному конвеєрі – були потрібні вправні робітники, причому такі, які виконували б накази керівництва без запитань. Потрібні були чоловіки й жінки, готові бути рабами біля машин чи в конторах, які б ретельно виконували тяжкі, одноманітні операції»⁶.

Ми ще повернемося до цієї проблеми, а поки що підкреслимо той очевидний факт, що освіта

ставала важливою передумовою індустріального розвитку.

Світова промислова криза початку ХХ століття в Україні проявила себе скороченням, а в деяких випадках – призупиненням практично всіх галузей виробництва. Найвідчутнішою вона була в металургійній, вугільній, залізорудній промисловості. Це призвело до зростання безробіття, погіршення матеріального становища робітників, загострення соціальних і політичних суперечностей. Залишаючись загалом країною аграрною, де все ще зберігалися залишки кріпосництва, поміщицьке землеволодіння й де вже розпочався процес глибокої диференціації селянства, Україна повільно, але невідворотно втягувалась у процеси модернізації.

Оскільки промисловий розвиток в Україні здійснювався переважно за рахунок іноземних інвестицій та за допомогою іноземних фахівців, освіта в цей період не могла бути ефективним чинником індустріалізації. Та все ж вона помітно впливала на розвиток людини і українського суспільства. Навіть незначна частка освічених людей була своєрідним ферментом поживлення національного руху, збудником суспільних прагнень до соціальної справедливості; освічена еліта стимулювала політичну активність українства.

Процеси, що відбувалися в світі та країні, сприяли формуванню класового самоусвідомлення людей та вибору ними силових способів зміни існуючого суспільного устрою. Поява «менеджерів революції», які головним завданням своєї політичної діяльності вважали залучення широких верств народу до революційної боротьби, не тільки посилювала класове самоусвідомлення, а й активізувала зростання національної свідомості.

В Україні політичне життя характеризувалося насамперед розвитком соціал-демократії (Київ, Харків, Катеринослав), утворенням орієнтованої на селянство народницької партії соціалістів-революціонерів, а також ліберальним і студентським рухами. На заході України центрами політичного життя були Львів, Станіслав, Чернівці. Під впливом загальної політичної активізації в революційний рух поступово втягувалась національно-орієнтована громадськість, яка поряд із соціально-політичними питаннями порушувала питання національні. Однією з перших українських організацій самостійницького спрямування була сформована у Харкові Революційна українська партія (РУП), фактичним маніфестом якої стала промова Миколи Міхновського «Самостійна Україна». «...Коли справедливо, що кожна нація з огляду на міжнародні відносини хоче вилитись у форму незалежної, самостійної держави; коли справедливо, що

тільки держава одноплеменного, національного змісту може дати своїм членам нічим не обмежану змогу всестороннього розвитку духовного і осягнення найліпшого матеріального гаразду, що пишній розцвіт індивідуальності можливої тільки в державі, для якої плекання індивідуальності є метою, – зазначав М. Міхновський, – тоді стане зовсім зрозумілим, що державна самостійність є головна умова існування нації, а державна незалежність є національним ідеалом міжнародних відносин»⁷.

Так було сформульовано ідею створення незалежної української держави.

Співвідношення загальнополітичного й національного стало головним питанням, що роз'єднувало українську політичну еліту. Це, власне, й призвело до її розколу й утворення в українському політичному просторі різноспрямованих політичних течій, непорозумінь, ворожнечі і прямих зіткнень між ними⁸.

Національно-визвольні прагнення українців зустріли особливо різкий опір з боку російських більшовиків-ленінців, які намагались розхитати й викоринити національну спрямованість української революційності, витіснити націонал-патріотів з політичної арени й утвердити «єдино правильну», з їхньої точки зору, політичну орієнтацію – пролетарський інтернаціоналізм.

Незалежницьку політичну орієнтацію національно свідомої частини політичної еліти України В. Ленін таврував як «буржуазний націоналізм», як «величезне зло», яке розмежовує, розшаровує робітничий клас і відволікає його від «дійсно революційної», тобто класової, боротьби. Ця настанова щодо українства була домінуючою. Вона пригнічувала паростки національно-орієнтованого політичного руху, а з ним – підважувала цілісність української нації і суспільства, яке за своїм складом було поліетнічним, а за політичними орієнтаціями – різновекторним.

Ситуація ускладнювалась ще й тим, що протистояти таким настановам було надзвичайно важко через відсутність національної системи освіти. Зміст навчання і виховання у школах на території України, що входила до складу Російської імперії, відповідав духу монархізму, ортодоксальної релігійності, великоросійського шовінізму. Вивчення Закону Божого, російської мови, історії та географії Росії було обов'язковим для всіх учнів. Не тільки історія, географія, а й усі інші предмети викладалися таким чином, що Україна навіть не згадувалась, хіба що в окремих програмах йшлося про Малу і Білу Русь. Освітня доктрина Російської імперії, не визнаючи української мови і української нації, прагнула сформувати комплекс малоросійської меншовартості.

Водночас тодішня школа відзначалась практичним спрямуванням і відповідала завданням і сутності індустріального суспільства початку ХХ століття, що підтверджує дослідження навчальних планів закладів освіти, зокрема реальних училищ.

Навчальний процес у реальних училищах був спрямований на високий, як на той час, рівень загальної освіти, що характеризувався ґрунтовною мовною підготовкою. З огляду на тісні зв'язки з Європою, розвиток ринкових відносин, вивчення мов було пріоритетом навчального процесу і займало майже 36 % від загальної кількості навчальних годин. Це прикметна ознака загальної освіти кінця ХІХ – початку ХХ століття. На другій позиції було вивчення математики (16,8 %), що пояснюється відповідною орієнтацією індустріальної доби. В цілому питома вага математики, фізики, природознавства і креслення в навчальному плані становила понад 30 %. Вивчення Закону Божого та історії, що були ідеологічною і духовною основою навчального плану, становило відповідно по 8 % навчального навантаження.

На відміну від реального училища, в чотирикласному сільському училищі пріоритет надавався предметам професійного спрямування, на що відводилося майже 20 % навчального плану. Підкреслимо, що заняття мали прикладний характер. Наведемо лише назви деяких навчальних предметів: комерційна арифметика, геометрія з землеробством, фізика з хімією, фізіологія з гігієною тощо. Вивченню російської мови відводилося до 20 % навчального часу, а інші мови, зокрема й українська, у чотирикласному сільському училищі взагалі не вивчалися.

Проте для широкого загалу й такий рівень освіти був недоступний. Для нього, зазвичай, освіта обмежувалася церковнопарафіальною школою. Подекуди, з урахуванням потреб зростаючої промисловості, створювалися ремісничі училища.

Про національне виховання годі й говорити, адже освіта слугувала інтересам держав, що не лише ігнорували національно-культурні потреби усіх народів, які проживали на їхній території (звичайно, за винятком титульної нації), а й за своєю суттю були їм ворожі. Національні цінності формувалися всупереч офіційним доктринам. Певною мірою цьому прислужився зворотний ефект від усіяних заборон та переслідувань. Заборонене завжди привертає до себе увагу і викликає інтерес. Зрештою боротьба проти заборони української мови була підоймою національної свідомості, рушійною силою національно-визвольних змагань. Важко переоцінити роль

української інтелігенції, яка в особі Б. Грінченка, М. Грушевського, М. Коцюбинського, С. Русової, Я. Чепіги, І. Франка, Лесі Українки та багатьох інших утверджувала у свідомості українців прагнення до творення національної держави, національної освіти і вільної людини.

У західноукраїнських землях відомий український письменник і громадський діяч І. Франко, який добре знав критичний стан освіти на Галичині, де українців змушували навчатися німецькою і польською мовами, відстоював право всіх громадян безкоштовно навчатися рідною мовою. Він рішуче домагався поліпшення становища вчителя, зміни шкільної системи і змісту освіти, демократизації шкільного життя та відокремлення школи від церкви.

Спільним для освітніх програм шкіл і гімназій Російської та Австро-Угорської імперій було вивчення релігії та іноземних мов.

У гімназіях Галичини на опанування мовами відводилося понад 58 % навчального часу, на релігію – 6,3 %, історію – 8,3 %; понад 24 % займали предмети природничо-математичного циклу. Гімназійна освіта сприяла формуванню у молоді різнобічного світогляду, відкривала можливості для продовження освіти в країнах Європи.

Навчальний план для народних шкіл у Галичині був дискримінаційним щодо рідної мови та закріплював пріоритет мови навчання (німецької або польської). У школах, що були на території, підвладній Росії, українська мова взагалі була під заборону.

У західноукраїнських землях все ж непоодинокими були навчальні заклади з українською мовою навчання. Важливо, що в таких закладах вивчали історію рідного краю⁹, що було суттєвим кроком до формування національної свідомості та патріотизму. Для розвитку освіти в Україні велике значення мав факт створення навчальних закладів для дівчат.

Таким чином, порівняння змісту освітніх програм навчальних закладів у Російській та Австро-Угорській імперіях значною мірою дає змогу відповісти на питання щодо формування національної свідомості українців Заходу і Сходу України.

Якщо у школах українських земель, що входили до складу Росії, українська мова була під заборону, в Західній Україні формувалась україномовна освіта. Це особливо важливо для розвитку освіти в Україні на початку ХХ століття, коли фактично відроджувалися традиції, закладені ще за часів Київської Русі та Гетьманщини.

Загальновідомо, що в Київській Русі з прийняттям християнства швидко поширювалася освіта. Володимир Великий, як зазначав літописець, почав брати у визначних людей дітей й давати їм книжну науку. Як і в інших європейських країнах, школи відкривалися при церквах і монастирях. З часом освіта стала поширюватися серед ремісників і простих городян, а подекуди і у селах: «...церковні школи мали у нас велику популярність, і кожна, найменша навіть оселя, вимагала, щоб дяк або священник вів при церкві науку»¹⁰.

Значного розвитку набула освіта в Україні в роки Хмельниччини, про що свідчить Павло Алепський: «По всій козацькій землі ми відмітили прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони, з малими виїмками, навіть їх жінки та дочки, вміють читати та знають порядок богослужби і церковний спів. Крім того, священники вчать сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялися неуками по вулицях. Число грамотних зросло, особливо за часів Хмельницького»¹¹.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття у Центральній і Східній Україні активну діяльність розгортають освітні товариства. Зокрема, члени Київського товариства письменності відкривали бібліотеки-читальні при церковнопарафіяльних школах, недільні школи, класи для дорослих. Викладачі Харківської приватної школи підготували програми з усіх предметів для недільних шкіл, що поширювались у всій Російській імперії¹². У Києві в 1882–1918 рр. діяло Товариство сприяння початковій освіті. В західноукраїнських землях починаючи з 1868 р. розгорнулася діяльність Товариства «Просвіта», що тривала впродовж сімдесяти одного року, маючи метою діяльності поширення освіти, піднесення культури та добробуту українського народу у всіх його верствах і напрямках життя¹³.

На початку ХХ ст. організації «Просвіта» поширюються в усій Україні. У 1906 р. Борис Грінченко створює київську «Просвіту», що стала центром національного відродження міста й усієї губернії. «Наші просвітні товариства понесуть хвилі розумного життя, світло науки і мистецтва в найдальші закутки України, поширять і зроблять популярними надбання культури нашої української і світової»¹⁴, – говорив Грінченко.

У 1908 р. виникли «Київське товариство поширення письменності» й «Товариство поширення письменності в народі». Таким чином, громадськість активно впливала на розвиток освіти, намагаючись подолати неписьменність.

Ідеями демократизму, гуманізму і народності пройнята педагогічна діяльність Бориса Грінченка. В його працях «Яка тепер народна школа на Україні», «Братства й просвітня школа на Укра-

їні за польського панування до Б. Хмельницького», «Народні вчителі і українська школа» послідовно відстоюється необхідність навчання і виховання, спілкування вчителів, дітей, батьків українською мовою; ставиться завдання досягти розвитку гармонійної особистості відповідно до історичного досвіду, системи духовних і морально-етичних цінностей українського народу. Погляди Б. Грінченка щодо формування національної самосвідомості, принципу наступності системи освіти, ролі інтелігенції у створенні національного культурного середовища, демократичності школи і підготовки вчителів залишаються актуальними дотепер.

До надбань української педагогічної думки, що формувалася на терені Російської імперії, належать статті і праці Софії Русової, Христі Алчевської, Якова Чепіги. «Проект української школи» (1913) Я. Чепіги гостро ставить питання щодо недоліків тогочасної системи освіти, яка, як він вважав, була знаряддям пригнічення індивідуальності, самостійності, волі, культивувала риси, що не відповідали високим людським ідеалам. Філософсько-педагогічні погляди Я. Чепіги початку ХХ століття залишаються актуальними і на початку ХХІ століття. Адже він вважав, що в центрі нової школи має бути дитина, послідовний розвиток її духовних і фізичних сил. Метою школи, за Я. Чепігою, має бути збереження неповторної людської індивідуальності та її вдосконалення через підготовку до соціальних і економічних умов життя народу.

Яків Феофанович Чепіга чи не перший обґрунтував національний характер освіти, її природний взаємозв'язок з життям народу. Він переконливо доводив, що школа має давати простір кращим індивідуальним рисам дитини, забезпечувати її вільний фізичний і духовний розвиток. В основу філософії «Проекту української школи» Я.Ф. Чепіга поклав такі положення:

- збереження в дитині духовних сил нації і рідної мови;
- створення умов для розвитку національної ментальності (мова, думка, розумова діяльність, поведінка, темперамент) як основи вільного здобуття знань та пізнання справжніх цінностей життя;
- відповідність освіти природним прагненням людини. Подолання педагогами ілюзій щодо влади над природою дитини;
- узгодженість освіти з природним хистом дитини;
- повний взаємозв'язок із реальним життям і безпосереднє пізнання навколишнього світу;
- вільний розвиток природи дитини, що забезпечує широту й глибину діяльності і творчості, відсутність примусу;

– зміна структури початкової освіти та функції вчителя, який має стати «співробітником дитини в освіті»;

– неодмінне пізнання дитини і законів, що керують її поведінкою.

Отже, на початку ХХ століття відбулася еволюція світоглядної моделі в педагогічній думці й освіті; вироблялися оригінальні педагогічні погляди, вибудовувалася філософія української школи, складалося цілісне уявлення про те, як і яку людину має формувати школа в Україні. Однак плани прогресивної громадськості були перекреслені Першою світовою війною і революцією.

Революційний пролог української історії був суперечливим. Якщо ж додати до цього руйнівні наслідки, спричинені Першою світовою війною, жовтневим переворотом 1917 р. та більшовизацією України, то про утвердження українця як дійсного суб'єкта історії, здатного передбачити й організувати своє майбутнє, фактично не могло бути й мови. Разом з тим, початок ХХ століття демонструє нам дуже широкий спектр політичних сил, що визначатимуть подальший перебіг подій у боротьбі за українську державність.

Трагедію українського національного розколу поглибила Перша світова війна. Україна стала театром зatoryх і кривавих бойових дій і окупації. Десятки тисяч українців, рекрутованих до війська, вимушені були битись і вмирати за фактично чужі їм імперські інтереси; національно-культурницька і просвітницька діяльність стала майже неможливою; відчутною була й спричинена війною, а згодом – революційними подіями 1917–1920 рр. господарська руїна.

Повалення російського самодержавства активізувало в Україні дії трьох розрізаних і налаштованих одна проти одної політичних груп: загальнодемократичного (загальноросійського поступового), радикально-революційного (лівосоціалістичного) та національно-демократичного (українського) спрямування. Звідси бере початок ще одна трагічна сторінка історії України ХХ століття: боротьба цих груп за вплив на розвиток подій спричинила політичні і збройні зіткнення і одночасно створювала умови укорінення в Україні чужої державної волі. Рух, який мав би вивести країну на горизонти цивілізаційного розвитку, гальмувала неспроможність його політичної еліти до державотворчої діяльності, повсякденної роботи в державному апараті, до вжиття рішучих заходів, яких вимагала суворя реальність перехідного періоду. Політична риторика щодо автономії превалювала над практичними діями – налагодженням економічного життя країни, військової справи, встановленням компромісної взаємодії між політич-

ними течіями тощо. Історичний шанс порозуміння між різними політичними силами було втрачено.

Загалом негативне ставлення російських демократів до національного руху в Україні все ж не змогло перешкодити проголошенню Української Народної Республіки. Третім Універсалом Центральної Ради були окреслені не лише територіальні кордони, а й завдання розбудови держави, її європейський вибір і принципи економічної трансформації. Разом з тим, Центральній Раді бракувало послідовності й повного розуміння необхідної глибини соціально-політичних перетворень. Її лідери помилково вважали, що жовтневі події у Петрограді – це заколот, який незабаром буде придушено. Вони поклали надії на формування Федеративної Російської Республіки з новою конституцією.

Німецько-австрійська окупація стала однією з головних причин краху українського національного врядування. З одного боку, запрошення німців і австрійців до співробітництва відштовхнуло від УНР переважну більшість населення України; з іншого, – формально визнаючи автономію, німці разом з австрійцями та румунами фактично стали господарями України. Окупаційна влада чинила суд над її громадянами, керувала господарськими справами; залишаючи українців на межі голоду, вона організувала вивезення з країни всього того, що мало цінність у Європі та в світі – від картоплі, сала, яєць до вугілля, спирту, залізної і марганцевої руд, лісоматеріалів. Вона ж ініціювала роззброєння дивізії «синьожупанників», формування уряду гетьмана П. Скоропадського. Від влади фактично було усунуто ті політичні сили, які могли змінити хід історії. Процес творення української демократичної державності, а разом з ним і поворот до соціогуманітарних пріоритетів організації суспільного життя, був перерваний.

Незважаючи на короткоплінність Гетьманату, ця доба мала певні позитивні результати: визнання суверенітету України з боку майже двох десятків країн, у тому числі РРФСР; налагодження мирних переговорів з Росією; набуття досвіду організації роботи державного апарату; наміри реформування вищих органів судової влади; створення нових органів охорони правопорядку (Державна варта); практичні кроки щодо відродження козацьких традицій; досвід жорсткого контролю за фінансами; конструктивні культурні зрушення, як-от: відродження театру, застосування нових бібліотек, видавництва тощо.

Період Гетьманату, що охопив сім з половиною місяців, незважаючи на всі його суперечності, все ж був позитивним у становленні і розвитку української освіти. Він характеризувався переходом початкової школи на українську мову навчання, введенням обов'язковості української мови в учительських семінарах, створенням українських гімназій. За Гетьманату в Україні було створено майже 150 українських гімназій. В університетах, де викладання здійснювалося російською мовою, як обов'язкові предмети вводилися українська мова, історія і географія України, історія української літератури.

Про особливу увагу до українознавчих предметів свідчать тимчасові програми для початкових шкіл на 1918/19 навчальний рік, якими пропонувалося уже з третього року навчання викладати молодшим школярам пропедевтичні курси географії у зв'язку з краєзнавством та історією України.

У Києві було відкрито перший Державний український університет, а в Кам'янці-Подільському – другий Український університет. Для розвитку науки і освіти в Україні велике значення мало відкриття 24 листопада 1918 р. Української академії наук. Першим президентом академії став відомий український вчений Володимир Вернадський.

Отже, за Гетьманату була легалізована українська мова та набула чинності ідея щодо можливості створення національної системи освіти.

І все ж у період гетьманства П. Скоропадського становлення України як незалежної держави не відбулося. Опозиційні сили виявились сильнішими. Загальна руйнація тривала. Над Україною нависла загроза більшовизму – більш руйнівної сили, ніж усі попередні.

Більшовизація України розпочалася з воєнної агресії радянських військ у листопаді 1918 р., проголошення радянської влади у Харкові (січень 1919 р.), розвалу нетривкої національної злагоди Директорії та Ради комісарів, досягнутої з метою боротьби проти гетьманського режиму.

Більшовизм в Україні не мав глибокої кореневої системи. Саме тому комунізм як ідеологія і практика був експортований на територію України. Однак він досить швидко укорінювався в український життєвий простір й з часом захопив його цілком і надовго. «Більшовицький переворот у жовтні 1917-го в Петрограді, громадянська війна, що супроводжувалась масовим терором і звірствами, проголошення й падіння Української Народної Республіки, гетьманської держави Скоропадського та Директорії, анархія, символічні демонстрації суверенності та погроми, наступ з Дону і поразка Білої армії на чолі з гене-

ралом Денікіним, переродження режиму Петлюри та його союз з Польщею стали тією низкою подій суперечливого характеру, які проклали дорогу репресивному режиму. Фінальним акордом цього дивовижного плетива історичних перипетій виявилась перемога більшовиків, що відкрила дорогу трагічному процесу «більшовизації», а згодом – «сталінізації» України, утвердження тоталітарно-репресивного режиму»¹⁵.

«Радянський період» історії України є не лише суперечливим, а й трагічним. Його позитивні зрушення – це надто слабка втіха порівняно з мільйонними жертвами громадянської і Другої світової воєн, голодомору, сталінських репресій та з фактичною втратою державності, проголошеної в пореволюційний період. Хід історичних подій та здійснювані більшовиками перетворення, по суті, поглиблювали відстороненість України від цивілізаційного розвитку. Повернення в його лоно ставало дедалі проблематичнішим.

Більшовики розглядали освіту як знаряддя класової боротьби та будівництва комуністичного суспільства. «Завдання органів виховання і освіти – бути знаряддям диктатури пролетаріату по знищенню класового суспільства і створенню нового, провідником принципів комунізму і ідейно-організуючого впливу пролетаріату на напівпролетарські і непролетарські верстви трудящих мас з метою виховання покоління будівників нового комуністичного суспільства», – зазначалося в законодавчих актах перших років радянської влади¹⁶.

Отже, у країні формувалася модель освіти, підпорядкованої ідеї класової боротьби; освіта розглядалася не в контексті людського розвитку, а як знаряддя ідеологічного впливу на різні верстви населення. Соціалістичну концепцію професійної освіти більшовики почали реалізовувати одразу після приходу до влади. З 1920 р., після затвердження «Схеми народної освіти УСРР», в Україні формується система «нижчої професійної освіти», розробляються орієнтовні навчальні плани і програми училищ, професійно-технічних шкіл. Школи ФЗУ користувалися навчальними планами і програмами, затвердженими відповідними науково-технічними радами ЦК галузевих профспілок.

Професійно-технічні школи прагнули поєднати загальноосвітню і професійну підготовки. Програми із загальноосвітніх предметів були максимально наближені до потреб виробництва. Ленін вимагав розширити викладання загальноосвітніх предметів в усіх профтехшколах. Програма мала передбачати: комунізм, загальну історію, історію революцій, у тому числі революції 1917 р., тощо. У 1920 р. приймається декрет «Про

навчальну професійно-технічну повинність». Відповідно до цього декрету всі робітники у віці від 18 до 40 років оголошувалися такими, що підлягають професійно-технічній повинності¹⁷. В Україні починають формуватися школи фабрично-заводського учнівства (ФЗУ). У 1921 р. вже діяло 80 таких закладів, де навчалось 5460 учнів; у 1923 р. кількість шкіл ФЗУ зросла до 242, а їхній контингент становив майже 19 тис. учнів¹⁸.

Ленін відверто заявляв: «Ми говоримо: наша справа в галузі шкільній є та сама боротьба за повалення буржуазії...»¹⁹ Отже, школа безпосередньо втягувалася в класову боротьбу. «Для працівників освіти і для комуністичної партії, як авангарду в боротьбі, повинно бути основним завданням – допомогти вихованню і освіті трудящих мас, щоб подолати старі звички, старі навички, які залишилися нам у спадщину від старого ладу, навички і звички власницькі, які наскрізь проймають товщу мас»²⁰. Ця теза Леніна була ключовою для політики більшовиків, вона набула практичного втілення під час викорінення навичок господаря і власника часто-густо шляхом фізичного знищення їхніх носіїв. У школах вивчалися твори, в яких карикатурно змальовувалася й висміювався селянин – власник землі, його називали не інакше як «глитай», «куркуль», «експлуататор». У дітей та молоді формувалися нігілістичне ставлення до приватної власності, спотворені уявлення про життєві цінності, що ґрунтувалися на класових пріоритетах. Все, що відповідало «класовим інтересам» пролетаріату і «трудового» (читай – «найбіднішого») селянства, виправдовувалося, навіть загибель сотень тисяч людей під час колективізації. Слід зауважити, що поява словосполучення «трудова селянство» не була випадковою. Цим самим у свідомість закладалося певне ставлення до селян, що займалися обробіткою землі одноосібно. В країні героїзувалися вчинки на кшталт «подвигу» Павлика Морозова, що доніс на рідного батька. Наслідки «антивласницького» виховання, яке пригнічувало будь-яку ініціативу і робило людей цілком залежними від держави, відчуються донині. Уся система освіти, відповідно до задумів більшовиків, була спрямована на виховання з молодого покоління слухняних рабів для колгоспів і заводів. Іншими словами, освіта ставала засобом боротьби з народом. Ленін не приховував, що під опорою капіталістів він розумів опір власне народу. «Наше завдання, – говорив він, – побороти весь опір капіталістів, не тільки воєнний і політичний, а й ідейний, найглибший і наймогутніший. Завдання наших працівників освіти – здійснити цю переробку маси»²¹. Саме з метою «переробки маси» при Наркомосі та відділах

освіти були створені органи Головкинполітосвіти, що займалися позашкільною освітою та закладами культури. Вчителство в своїй основі негативно сприймало жовтневий переворот. Це визнавав і Ленін: «Наркомос пережив довгу боротьбу, довгий час учительська організація боролася з соціалістичним переворотом»²². Промовистим є визнання Леніним, що так звана революція була не чим іншим, як переворотом.

Для комуністичної ідеології характерним було повне нівелювання особистості. Недаремно це слово чуже лексику більшшовицьких лідерів; вони оперують поняттями «клас», «маси», «армія», «пролетаріат». Подолання навичок власника саме тому було одним із пріоритетних завдань, що власник – це самодостатня особистість, яка знає, як і для чого жити і бути незалежною від примх політичних авантюристів і кар'єристів. Однак саме такі люди не були потрібні радянській владі. Звідси й пріоритети виховання, що формувалися комуністичними лідерами і запроваджувалися у життя радянською системою освіти.

Отже, більшовикам будь-що необхідно було перевиховати народ. Проте в малописьменній країні зробити це було неможливо: «...поки у нас є в країні таке явище, як неписьменність, про політичну освіту надто важко говорити»²³. Це красномовно переконали, що школа розглядалася більшовиками, насамперед, як політична система перевиховання. Неписьменність перешкождала розвитку індивіда як творчої, вільної, активної особистості з високим рівнем самосвідомості та критичного мислення. Але чи потрібні були такі люди новому режимові? Новій владі у ході «культурної революції» необхідно було ліквідувати неписьменність для інших цілей. Все населення країни слід було навчити думати однаково – розуміти та сприймати як наказ тільки прості й чіткі гасла. Тому складне й багате духовне життя з його рефлексіями та індивідуальним сприйняттям дійсності у плани культурного перетворення суспільства не входило. Більшовики розуміли, що за умови, коли через школу пройде кожна людина, існуватиме можливість сформувати «класову свідомість» майже у всіх громадян. Це й спонукало до подолання неписьменності і запровадження обов'язкової початкової освіти. Однак перехід до обов'язкової початкової освіти став можливим лише у 1930 р. і пов'язувався із здійсненням культурної революції: «Головне тепер перейти на обов'язкову початкову освіту. Я кажу «головне», оскільки такий перехід означав би рішучий крок у справі культурної революції»²⁴.

Ліквідація неписьменності була хоч і суперечливим, але все ж незаперечним успіхом перших десятиліть радянської влади. Народ щиро вірив, що освіта дає можливість гідного життя. Сотні тисяч дорослих громадян, пройшовши через так звані лікнепи – пункти ліквідації неписьменності, – прилучалися до знань. У 1927 р. в Україні в системі політосвіти діяло 1058 робітничих клубів, 3597 сільбудів та 7114 хат-читалень. Кількість лікнепів зросла з 2 188 у 1922 р. до 17 542 у 1925 р. У 1927–1928 рр. було охоплено навчанням 305 546 неписьменних і 45 тис. малописьменних, а 1931 р. відповідно 2 876 176 і 184 300²⁵.

Слід зазначити, що освіта мала великий вплив на формування національної свідомості, оскільки розвиток освіти в Україні в період з 1918 до 1930 р. був нерозривно пов'язаний з процесом українізації. Діяльність Центральної Ради, Гетьманату та Директорії сприяла становленню української школи. В цей час українська мова набуває статусу державної. Українські політичні партії також усвідомлювали необхідність розвитку національної освіти. Розуміючи, що «...устрій шкіл вимагає наближення їх до національної української основи, включаючи сюди і викладання наук на українській мові»²⁶, лідери партій вносили відповідні положення до партійних програм. Українська народна республіканська партія серед пріоритетних завдань висувала «українізацію нижчої, середньої й вищої шкіл на Україні»²⁷.

У 20-х роках ХХ століття Народному комісаріату освіти УСРР було надано досить широку автономію. Зокрема, «Положенням про побудову взаємовідносин між Наркомосвіти України та Наркомосвіти Росії» (1921) передбачалося, що управлінські рішення Наркомосвіти Росії не мають правової сили для навчальних закладів України без погодження з Наркомосом УСРР²⁸.

У 1923 р. декретом ВУЦВК була проголошена українізація всіх державних органів. Так звана коренізація – опора на місцеві, «корінні» кадри – мала важливе значення для формування української еліти у сфері державного управління, а також для розвитку освітньої, культурної галузі, становлення інформаційної системи у республіці. Вражають темпи здійснення українізації освіти. Вже у 1924 р. українська мова була впроваджена в 67 % навчальних закладів. Однак не слід перебільшувати дієвість політики українізації, що, зрештою, була виявом компромісної тактики більшовиків у національному питанні і мала на меті посилення їхнього впливу на національно орієнтовану частину населення, збільшення українського етнічного елементу в складі більшовицької партії та у владному апараті. Як зазна-

чає відомий український філософ М. Попович, українізація «служувала прикриттям для тоталітарного повороту»²⁹. Та все ж курс на українізацію позитивно позначився на формуванні української національної самосвідомості, ціннісного ставлення до української мови й культури. В цьому контексті освіта ставала важливим чинником такого формування, що не могло не викликати відповідної реакції владних структур: головною ж суперечністю, що влада і національна інтелігенція бачили цей процес по-різному і розраховували на різні його результати. Для влади важливо було створити привабливий імідж своєї політики і зміцнити позиції у регіоні, який змирився з більшовицьким пануванням лише після тривалої громадянської війни. А національна еліта сприймала політику «коренізації» як можливість повернення до національних джерел, а також і зміцнення українського суверенітету. Щойно процеси українізації вийшли з-під контролю Москви, вона негайно повернулася до цілеспрямованого централізаторського курсу і посилила русифікаторську політику³⁰. Це підтверджується зростанням кількості шкіл з російською мовою навчання з 1 342 у 1930/31 навчальному році до 2 650 у 1941 р., що відповідало рішенням пленуму ЦК КП(б)У від 6 лютого – 17 жовтня 1922 р., в якому, зокрема, вказувалося: «Без неухильного прагнення до радянзації української народної школи остання неминуче стає цитаделлю українського націоналізму. Головне завдання партії в майбутній період в галузі освіти полягає в оволодінні українською народною школою, в перетворенні її з розсадника шовінізму в знаряддя комуністичної освіти серед українського селянства...»³¹

Отже, більшовики розпочали наступ на українську школу, яка всупереч офіційній ідеологічній доктрині все ж сприяла формуванню національної самосвідомості українців хоча б тим, що здійснювала навчання рідною мовою. Крім того, зміни у змісті шкільної освіти були складовою частиною загального процесу українізації.

Впроваджуючи українознавчі навчальні дисципліни, Народний комісаріат освіти УСРР у перші пореволюційні роки не видавав документів програмно-методичного характеру. Місцеві органи народної освіти керувалися документами Наркомосу РСФРР, які не були ні обов'язковими, ні типовими.

Народний комісаріат освіти України, не копіюючи російської системи освіти, приділяв значну увагу національному компоненту змісту освіти, а саме: навчання дітей українською мовою, вивченню в школах географії й історії України. Ці предмети в державній школі України викладалися вперше.

Навчання географії та історії України спершу здійснювалося без підручників; автори програми радили використовувати екскурсії, спостереження, самостійну роботу учнів. Відомості з рідної історії планувалося подавати шляхом бесід, колективного читання, екскурсій. Також передбачалося широке залучення народної творчості до навчального процесу. Для бесід з історії України пропонувалося підбирати матеріал, що давав би дітям знання про культурні досягнення, заняття, звичаї і традиції рідного народу, пробуджував би в них національну свідомість і гордість за свою націю.

Запровадження активних методів навчання під час вивчення зазначених предметів було позитивним явищем. Проте відсутність підручників ускладнювала навчальний процес, позбавляла учителів і учнів необхідної інформації. А для географії й історії України – предметів, які раніше не вивчалися в школі, – підручники були вкрай необхідні. Через відсутність єдиного навчального плану органи народної освіти на місцях створювали свої варіанти планів. Таким чином, через відсутність, а пізніше – не обов'язковість навчальних планів Наркомосу України, географія та історія України вивчалися лише в тих школах, де це вважали за необхідне.

Перед новим 1920/21 навчальним роком Наркомос УСРР видав навчальний план єдиної семирічної трудової школи, в якому ключову роль відігравали предмети українознавчого циклу. Тоді ж у педагогіці чи не вперше з'явився термін «громадянознавство». (Отже, в Україні було започатковано громадянську освіту! Наприкінці ХХ століття саме цей предмет набув значного поширення в багатьох країнах). Фактично краєзнавство було інтегрованим курсом, в якому поєднувалося вивчення мови, математики, елементів історії та географії. Українознавча основа школи суттєво впливала на формування свідомості школярів.

Таке становище не могло влаштувати більшовицьку владу, яка в українізації стала вбачати загрозу для існування свого антинародного режиму: «Зазнавши поразки у відкритому бою з пролетаріатом і сільською біднотою України, українська контрреволюція поступово захоплює в свої руки всі види української школи», – констатувалося в партійних документах³².

Більшовизація освіти активно здійснювалася через зміст навчальних програм, якому надавалося пріоритетного значення. Вже у 1922 р. партійні рішення зобов'язували «спрямувати діяльність Всевидаву в першу чергу на створення української радянської учбової літератури і до негайного складання коротких загальнодоступних українських підручників на популярній мові,

які повинні дати учням трудової школи перші елементарні знання з історії УСРР та її Конституції. Доручити компетентній особі написати історію України з марксистської точки зору»³³. Такі партійні директиви зрештою призвели до фальсифікації історії та спотворення історичної свідомості молоді. Історичні події набували схематичності та ідеологічної спрямованості, що відповідало марксистській доктрині³⁴.

У директивах ЦК комуністам – представникам Наркомосу В. Ленін вказував: «...зміст навчання, оскільки мова йде про загальноосвітні предмети, особливо ж про філософію, суспільні науки і комуністичне виховання, повинен визначатися тільки комуністами»³⁵. Так утверджувалося панування комуністичної ідеології. За своєю суттю освіта перетворювалася на могутнє знаряддя ідеологізації суспільства.

У 20-ті роки почалося формування дитячого і молодіжного комуністичного руху, що знайшло втілення у створенні піонерської і комсомольської організацій. Комуністична романтика захоплювала дедалі ширші верстви дітей та молоді. І якщо у 20–30-ті роки молодіжні комуністичні організації займалися конкретними справами, то з часом вони бюрократизувалися і стали для молоді менш привабливими. Проте применшувати їх роль у комуністичному вихованні молоді було б не виправданою помилкою. Мільйони юнаків і дівчат пройшли через піонерські і комсомольські організації, які суттєво впливали на формування комуністичних переконань, подолання релігійних вірувань серед дітей та юнацтва. Вони сприяли зайнятості дітей та молоді, формували громадянську активність і позицію, щоправда, у визначених ідеологією рамках.

На початку ХХ століття українське суспільство пережило не тільки випробування війною і революційними потрясіннями. Не менш шокуючим для народу, який упродовж тисячоліття виховувався на морально-етичних засадах християнства, був наступ більшовиків на релігійні почуття людей. Войовничий атеїзм руйнував не тільки релігійний світогляд, а й усталені моральні цінності: «... Радянська держава і Комуністична партія повинні рішуче вимагати, під страхом звільнення і віддання до суду, від усіх своїх службовців і, зокрема, від учительського персоналу не тільки повного невтручання в справи віруючих і в справи церкви поза школою, але й боротьби з релігійними забобонами (атеїзм) всередині школи»³⁶. Відокремлення церкви від держави та школи від церкви – загалом є прогресивним

явищем. Проте в Україні, як і загалом в СРСР, це відбувалося насильницьким шляхом. У ході так званої культурної революції ставилася мета відлучити людину від релігії і нав'язати їй псевдовіру – комуністичну ідеологію. За своєю суттю це також був різновид «опіуму для народу», оскільки вимагалася сліпа віра «у світле майбутнє всього людства» і беззастережне підкорення комуністичним догмам.

Тоталітарна влада намагалася в якомога коротший історичний період радикально змінити суспільну свідомість і систему цінностей духовного життя більшості населення. Проте марно було сподіватися, що люди почнуть негайно змінювати свої погляди на діаметрально протилежні. Потрібна була масована пропагандистська кампанія, яку й було з нечуваним розмахом розгорнуто в ході так званої культурної революції. Масово видавалася спеціальна література, що пропагувала і роз'яснювала основні ідеї та положення войовничого атеїзму. «Ми не можемо дозволити собі злочинної «розкоші» – ліквідувати неписьменність і не впроваджувати при цьому у свідомість нових мільйонів ленінського ставлення до релігії», – писалося в одній з характеристик для того часу антирелігійних праць³⁷. За таких умов віруючі люди відчували себе відчуженими від суспільних процесів і не могли бути їх активними і свідомими учасниками. Йдеться саме про внутрішній моральний стан людини, а не про соціально-політичну мімікрію. Проблема полягала у неможливості вільної ціннісної орієнтації особистості, формування власних переконань у процесі глибоко індивідуальних духовних переживань та пошуків. Не було й мови про самостійне осмислення історичних явищ, шукання істини, можливість відверто виявляти свої релігійні почуття та переконання.

Слід зазначити, що в силу особливостей культурно-історичного розвитку суспільства багато важливих питань соціально-економічного та політичного життя тією чи іншою мірою пов'язані з релігійними проблемами. У марксистсько-ленінській теорії цей зв'язок відбився у постулаті про підпорядкованість релігійного питання революційній боротьбі пролетаріату та його партії. Якраз у такому підході до релігії крилася велика суспільна небезпека, бо категорія класової боротьби перетворювалася на головну категорію суспільно-політичного життя, що спричинило деформацію процесів розвитку духовної культури.

В Україні у 20–30-х роках відбувається масове пограбування і руйнування храмів, переслідування людей за їхні релігійні переконання, фізичне знищення священиків. Зрештою ідеологія войовничого атеїзму призвела до глибокої

морально-психологічної кризи суспільства, нівелювання свободи совісті, морального занепаду і розгубленості, втрати ціннісних орієнтацій для мільйонів людей.

Насильницькі методи, до яких вдавалися більшовики у боротьбі з релігією, фактично перетворилися у війну проти народу. Особливого духовного гноблення зазнавав український селянин, якого примусово відлучали від церкви.

Наслідки такого морально-психологічного зламу в духовному житті народу були відчутні впродовж усього минулого століття, даються вони знаки суспільству і на початку XXI століття. Людина втрачала віру не тільки в Бога, а й у власні сили, власну духовність, віру у своє людське єство.

Бог у релігії символізує абсолютну систему духовних цінностей, де чітко вказано, що є добро, а що зло. У сповненому суперечностей, мінливому реальному житті релігійна система цінностей слугує духовною опорою для віруючої людини, надає сенсу її існуванню, вказує ідеал. У суб'єктивному плані вона дає людині відчуття захищеності. Завдяки своїй трансцендентності релігійні цінності формують духовний світ релігії, що існує автономно у будь-якій соціально-економічній і політичній системі. Як релігійно-духовна реальність він функціонує на особистісному рівні завдяки психологічній витонченості механізмів віри, а також інтроверсії біблійних заповідей; на загальному ж рівні – в результаті духовної та організаційно-церковної діяльності. Під час здійснення більшовицькою владою культурної революції релігійний досвід більшості населення вступив у протиріччя з атеїстичним способом життя, який активно впроваджувався як атрибут соціалістичного суспільства та його культури, в тому числі й через освіту. Атеїзм визнавався ідеологічним атрибутом нового суспільного ладу, оскільки віруюча людина не могла бути, на думку ідеологів марксизму, свідомим і послідовним будівником соціалізму.

Боротьба радянської влади з релігією посилила недовіру людей до цієї влади, ускладнювала суспільні відносини і, зрештою, стала, на нашу думку, чинником, який суттєво вплинув на розвал Радянського Союзу. Більшовики недооцінили те, що церква залишалася впливовою суспільною інституцією, яка хоч і перебувала (як і релігійні вірування людини) в майже нелегальному, а щодо окремих конфесій – у підпільному становищі, але продовжувала впливати на суспільну та індивідуальну свідомість. Протягом багатьох років релігія була не тільки основним компонентом навчальних планів закладів освіти, а й основою родинного виховання; руйнування

цих основ мало непередбачувані суспільні та морально-психологічні наслідки.

Відокремлення школи і церкви здійснювалося у багатьох країнах, але, як зазначалося вище, цей процес не був насильницьким і руйнівним; людині надавалося право самостійно обирати шлях взаємовідносин з релігією і церквою. Зрештою, процес руйнування усталених суспільних відносин похитнув і такий суспільний інститут, як сім'я. Революції, світова і громадянська війни, нав'язування комуністичної ідеології, індустріалізація розхитали підвалини традиційної для України великої родини і сімейного виховання. Почалося руйнування родинних традицій, закріплених віками. Криза сімейних відносин – явище, властиве індустріальному суспільству, незалежно від його ідеологічних підвалин. В Україні воно супроводжувалося морально-етичними деформаціями у свідомості людей. Індустріальному суспільству потрібна була мобільність населення. «Розірвані міграцією до міст, зруйновані економічними бурями, – зазначає Е. Тоффлер, – сім'ї позбувалися небажаних родичів, ставали меншими, мобільнішими й більше відповідали потребам нової техносфери»³⁸. Слід зазначити, що в Україні багато сімей було знищено фізично під час революцій та воєн. Для суспільства це обернулося появою безпритульних дітей та виникненням однієї із складних соціально-педагогічних проблем ХХ століття. У 20-х роках в Україні саме з такими дітьми у колоніях поблизу Полтави та в передмісті Харкова працював відомий педагог А.С. Макаренко. Постає питання, як і час, коли він жив і працював, були надзвичайно суперечливими. З одного боку, Макаренко мав незаперечний педагогічний талант (що яскраво виявився у перевихованні неповнолітніх правопорушників за оригінальною методикою на основі поєднання праці, морального, фізичного та естетичного виховання), він розробив теорію сімейного виховання, але при цьому залишався представником тоталітарних тенденцій у педагогіці, ідеологом колективістських методів виховання, які найбільше відповідали потребам суспільства, що стало на шлях соціалістичної індустріалізації й перевиховання людини на основі комуністичної моралі. Разом з тим його досвід перевиховання дітей-правопорушників може бути корисним і сьогодні, адже на початку ХХІ століття перед українським суспільством, хоч не в таких масштабах, знову постала проблема дитячої безпритульності та злочинності.

Не слід повністю відкидати і досвід Антона Макаренка щодо виховання людини в колективі, адже підкреслюючи роль особистості, ми маємо

сформувати в людини вміння жити і працювати в колективі, поважати інших людей, долати в собі прояви егоїзму.

Індустріалізація, що здійснювалася більшовиками з 1927 р., змінювала співвідношення у структурі населення країни, сприяла зростанню кількості робітників і службовців; на кінець 30-х років їх питома вага становила до 35 %. Слід зазначити, що в закладах ФЗУ тільки 1929/30 навчального року було підготовлено 82 320 кваліфікованих робітників³⁹.

У 1928–1929 рр. в Україні на базі нижчої професійної освіти формується професійно-технічна освіта. Розпочинається процес її уніфікації (постанова ЦВК і РНК СРСР «Про встановлення єдиної системи індустріально-технічної освіти»⁴⁰).

На початку 30-х років відбувся різкий поворот у змісті освіти, зумовлений переходом сталінського режиму до політики колективізації та індустріалізації та відмовою від курсу на коренізацію. Освітні програми відповідно до комуністичних догм жорстко регламентувалися. Партійні рішення на початку 30-х років вимагали: «Запропонувати наркомосам союзних республік негайно організувати науково-марксистське пророблення програм»⁴¹, що істотно вплинуло на формування ідеологічного підґрунтя освіти.

Не випадково перехід до обов'язкової початкової освіти і відмова від політики коренізації співпали в часі. Більшовики не могли допустити, щоб за допомогою освіти, яка стала обов'язковою, утверджувались національні цінності. Освіта дедалі більше інтернаціоналізується і піддається русифікації. Великі будови перших п'ятирічок потребували робочої сили, яка мала розуміти мову «прорабів комуністичного будівництва».

В СРСР реалізується жорстка лінія на уніфікацію освіти. На Другій Всесоюзній партійній нараді з питань освіти (квітень 1930 р.) було прийнято рішення щодо створення єдиної системи освіти в СРСР. З автономізацією української освіти було покінчено, вона включалася в систему всесоюзних «єдиних навчальних планів», «єдиних навчальних програм» та «єдиної трудової школи». Власне з цього часу можемо говорити про зародження такого феномену, як «державний стандарт освіти».

У цей самий час посилюється регламентація діяльності вищої школи. Постанова ЦВК СРСР (1932 р.) регламентувала порядок формування навчальних програм, режим вищих навчальних

закладів і технікумів; з 1936 р. Постановою ЦВК і Ради Народних Комісарів «з метою об'єднання і спрямування керівництва справою вищої освіти в СРСР»⁴² було створено Всесоюзний комітет з вищої освіти при РНК СРСР.

23 червня 1936 р. прийнято Постанову РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про роботу вищих навчальних закладів і про керівництво вищою школою», в якій відзначалося недостатнє забезпечення вузів науково-педагогічними кадрами, лабораторіями, кабінетами, бібліотеками. У деяких вузах це призводило до катастрофічного зниження рівня викладання і, відповідно, засвоєння знань студентами. Зверталася увага на багатопредметність, нестабільність програм, відсутність однотипних підручників, багатопрофільність і паралелізм у підготовці кадрів. В організації навчального процесу переважав неефективний «бригадно-лабораторний» метод навчання. Серйозні недоліки були також в організації виробничої практики.

Значної шкоди розвитку педагогічної науки було завдано Постановою ЦК ВКП(б) від 4 липня 1936 р. про педологію, яка була сукупністю соціологічних, психологічних, анатомо-фізичних і біологічних знань про фізичний та психічний розвиток дітей. Фундатором педології був американський психолог С. Холл, який наприкінці ХХ століття заснував першу педологічну лабораторію у Чикаго. Здійснений у лабораторії експеримент переносився до школи, що давало можливість організувати навчально-виховний процес на безумовному визнанні біологічних і соціальних факторів, впливу спадковості та середовища на долю дитини. Педологія була заборонена аж до часів горбачовської перебудови. Власне повної реабілітації цей багатоаспектний науковий напрям, що безумовно мав і негативні аспекти, в ті роки не одержав, адже живі «класики» радянської педагогіки, що донедавна писали виключно про «вульгарно-соціологічне шумовиння» в педології і разом з водою вихлюпнули і дитину – те цінне й корисне, що властиве педології, не хотіли визнавати помилковості своїх оцінок. Радянська педагогіка не визнавала впливу спадковості на розвиток дитини і ролі середовища у цьому розвитку, оскільки ґрунтувалася на визнанні перевиховання, а фактично – психологічного зламу особистості. Людина мала бути гвинтиком у системі абсолютизованих колективістських відносин. В радянській педагогіці розгорнулася справжня боротьба проти казки і фольклору, які, на думку «матеріалістів», справляли на дитину «реакційний вплив». Ініціатором переоцінки ставлення до вічних джерел людської мудрості була Н.К. Крупська, що склала список так званих шкідливих книжок.

Про утвердження українця як суб'єкта історії в цей час говорити можна лише умовно: українська історія і її суб'єкт спотворювались; людина могла вижити, лише пристосовуючись до тоталітарної дійсності. Непокірні ж стали жертвами репресій, виїхали (або були вислані) за межі України. Досить поширеною була й форма пасивного протесту проти влади. Однак загальна репресивно-насильницька політика в Україні в цей період залишалася незмінною. Наймасштабнішою трагедією українського народу стали голодомор 1933 р. та сталінські репресії 1934–1937 рр.

Аналіз архівних матеріалів НКВС-КДБ, проведений багатьма дослідниками, яскраво підтвердив, що впроваджуваний більшовиками державний устрій був для більшості населення чужим і ворожим; і це не дивно, оскільки тоталітарний режим до краю знецінив людське життя⁴³.

Як зазначає Р. Конквест, приблизні підрахунки людських втрат у СРСР протягом 30-х років є такими (у млн чоловік) (див. табл. 1).

Таблиця 1

Померлі селяни	11
Заарештовані та померлі в таборах пізніше	3,5
Разом	14,5
Із цього числа:	
померло внаслідок розкуркулення	6,5
померло в казахській катастрофі	1
померло від голоду 1932–1933 рр. (в Україні – 5 млн, на Північному Кавказі – 1 млн, в інших місцях – 1 млн)	7

«Порівняно зі втратами у великих війнах нашого часу, – підкреслює вчений, – ці цифри величезні. А коли мова заходить про факт геноциду, то слід пам'ятати, що число 5 млн становило близько 18,8% усіх жителів України і близько чверті сільського населення. У Першій світовій війні на фронтах загинуло менше одного відсотка населення, яке брало участь у військових діях. Унаслідок подій, які ми описували, втратами в найширшому розумінні, так званими «ходячими пораненими» судилося бути, мабуть, усьому населенню. Померлих були мільйони. Але не забуваймо й про страшні наслідки, що випали на долю окремих людей і цілих народів та впливали на них протягом десятиліть. На багатьох уцілілих чекав великий терор, який призвів до практично такої ж смертності, що й голод»⁴⁴.

Голодомор остаточно зруйнував замерехтілу під час непу довіру до радянської влади. Селянин більше не міг чинити опір і був змушений підкоритися наступу колективізації, яка спричинила ще один морально-психологічний злам у свідомості людей. Відбувалася руйнація рис власника, господаря, що негативно позначиться на суспільстві і його розвитку. Як бачимо, що не вдалося повною мірою реалізувати через освіту, здійснювалося грубою силою.

У країні розпочалися масові репресії. Як засвідчують факти та документи, жертвами сталінського терору стали близько 4,5 млн громадян України: інтелігенція, військові, партпрацівники, інженерно-технічні працівники, робітники, селяни тощо.

Поряд із величезними людськими жертвами, узагальненими наслідками «більшовізації» України стали:

- утвердження відчуженого від людини і людяності репресивно-тоталітарного режиму;
- усталення облудної і цинічної ідеології, що трактувала людину як «гвинтик» великого соціального механізму диктатури пролетаріату;
- насильницький атеїзм, втрата морально-етичних цінностей;
- масова денационалізація населення, яка призвела до втрати етнічною спільнотою значної частини специфічних рис, інтегративної цілісності й системних зв'язків усередині неї;
- знищення властивих українству рис власника і господаря;
- заміщення дійсної духовної свободи виживанням, пристосовництвом, основою яких є підлабузництво, плазування перед партійно-державними органами влади;
- руйнація традиційної родини і родинного виховання;
- насадження атмосфери страху й рабської покорності, психології жертвовності в ім'я «великої ідеї» світової революції та комуністичного майбутнього.

Для Західної України, що перебувала у складі Польщі, Чехословаччини (Закарпаття), Румунії (Буковина), 20–30-ті роки також були не простими. Українці зазнавали національного гноблення, тривав процес їх відчуження від Великої України, що з часом набуде ознак протистояння між східняками («советами») і західняками («бандерівцями»). Але тут українці не зазнавали примусового відчуження від церкви, змогли в умовах входження до складу інших держав всупереч політиці колонізації та румунізації зберегти свою культуру. Значною мірою цьому сприяла україномовна освіта. У 1919/20 навчальному році в Західній Україні було майже 3,5 тис. шкіл з українською мовою навчання, що охоплювали

широкі верстви населення. Для прикладу, у Станіславі діяла державна гімназія з українською мовою навчання, в якій навчалося 110 мешканців міста, 81 мешканець повіту і 166 мешканців інших повітів. Цікавим є соціальний склад батьків учнів (див. табл. 2)⁴⁵.

Навчальний план цієї та інших гімназій забезпечував досить високий і різнобічний рівень освіти, перевага віддавалася мовній підготовці гімназистів. З часом ситуація змінювалася на гірше й кількість україномовних шкіл скорочувалася у 1924/25 навчальному році до 1035, 1925/26 – до 925, у 1930/31 – до 650 шкіл⁴⁶.

Наприкінці XIX – на початку XX століття на Буковині інтенсивно розвивалася освіта українською мовою, відкривалися чотирикласні головні і двокласні реальні школи, нижчі ремісничі, медичні та акушерські, духовні, сільськогосподарські і промислові школи, класичні гімназії, ліцеї⁴⁷.

Однак після Першої світової війни, коли Буковина ввійшла до складу Румунії, почалася ліквідація української школи, масово звільнялися українські вчителі. Українська освіта на Буковині румунізувалася. Тільки у 1919 р. було румунізовано 38 українських шкіл, у 1922–1923 рр. – ще 155. З 1922 р. вивчення української мови фактично було заборонено. Закон про шкільництво від 26 липня 1924 р. вимагав від громадян українського походження, які забули українську мову, віддавати своїх дітей виключно до шкіл із румунською мовою навчання.

Всі українські вчителі змушені були складати іспит з румунської мови, багатьох насильно вислали у центральні райони Румунії.

Румунізація позначилася і на вищій освіті. В Чернівецькому університеті було ліквідовано кафедру української мови і літератури. Ця найжорстокіша насильна деукраїнізація освіти була дуже подібною до русифікації за часів царської Росії. Українська освіта на Буковині і Закарпатті, яке у 1938 р. увійшло до складу хортистської Угорщини, фактично не існувала.

Таким чином, підсумки загального перебігу подій цього періоду для України, особливо підрадянської, виявились катастрофічними. Б. Кравченко пише: «Українську еліту, яка могла стати осередком національного незадоволення, було ліквідовано. Шкільництво та пресу, які могли зміцнити національну свідомість, було кастровано і піддано русифікації. Було реабілітоване царсько-імперське минуле, аби зруйнувати колективний досвід українців... Проте деякі важливі сторони українського національного життя пережили навіть

Таблиця 2

№ п/п	Заняття батьків	Ia	Iб	IIa	IIб	IIIa	IIIб	IV	V	VI	VII	VIIIa	VIIIб	Разом
1	Власники дібр	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
2	Селяни й дрібні рільники	14	9	10	13	5	6	8	18	17	15	10	6	131
3	Урядники й офіціалісти рільні	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4	Рільні робітники	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
5	Промисловці	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	1	3
6	Ремісники	-	-	4	1	2	-	1	1	-	-	-	1	10
7	Урядники фабрик й промисловості	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2
8	Робітники фабрик й промисловості	-	1	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	3
9	Купці й торгов. підприємці	2	1	-	-	-	-	1	-	1	1	1	1	8
10	Урядники торгов. й банкові	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11	Робітники й служба торгов.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
12	Урядники зал., почт., телегр.	-	2	1	5	1	-	1	5	2	6	1	3	27
13	Служба й робітн. зал., почт., телегр.	2	6	3	-	5	2	3	-	5	-	6	-	32
14	Військові (офіц. степ.)	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
15	Військові (нижчі)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
16	Державні урядники	1	-	1	2	1	3	4	1	5	2	-	-	20
17	Автономічні урядники	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
18	Служба і робітн. держ. і автон.	-	1	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	3
19	Інтелігенція заводова (адвокати, лікарі, інженери)	1	-	1	-	-	1	3	1	1	-	1	2	11
20	Професори й учителі	4	3	4	3	1	4	2	2	5	2	2	2	34
21	Священики	1	5	6	2	6	5	5	6	3	7	1	2	49
22	Зарубники	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	2
23	Інші звання	-	2	-	-	-	-	7	1	-	5	-	-	15
24	Круглі сироти	-	-	1	-	-	-	-	1	1	-	-	-	3
25	Разом	26	30	32	26	22	23	37	38	42	38	23	19	356

руїну сталінського врядування. Багато республіканських установ існували формально. Крім того, замість винищеної інтелігенції з'явилась нова, щоб задовольняти потреби індустріалізації. Те, що ці та інші сторони українського життя збереглися, давало підстави сподіватися, що колись у майбутньому мрія про національне самовизначення зможе відновитися... Не буде перебільшенням сказати, що найбільшим здобутком українців за це десятиліття було те, що вони змогли його пережити»⁴⁸.

Антилюдська сутність сталінського тоталітарного режиму проявилась, як уже зазначалося, не тільки голодомором 1933 р. Репресії, що розпочалися в країні вже наприкінці 20-х років і досягли апогею у 1937 р., показали особливий цинізм панівної верхівки, яка створила атмосферу політичних інтриг, зрадництва і доносів. Людина втрачала життєві орієнтири. В суспільстві панував психоз викриття всюдисущих ворогів і класової ненависті. Все це позначалося на вихованні молоді. Вчителі не могли пояснити: як і чому вчорашні герої сьогодні стали «ворогами народу».

Важко уявити психологічний стан дітей, батьки яких були оголошені «зрадниками народу», їм доводилося змінювати звичне для них середовище на інтернати, а іноді розділяти долю репресованих батьків.

Складна морально-психологічна атмосфера в суспільстві деморалізувала вчительство. В школах, університетах, інститутах, технікумах і училищах, як і в інших установах, непоодинокими були доноси і наклепи.

В 1939 р. в Україні відбуваються декілька судових процесів над учителями, що набуло широкого розголосу через опубліковану в «Учительській газеті» статтю «Урок судових процесів по справі Могилевської та Спичака». Публікація була використана для того, щоб вести, як зазначалося в наказі Наркомосу УРСР, «...рідущу боротьбу з тими, що займаються наклепами та безпідставним охаюванням чесних людей»⁴⁹.

В навчальних закладах панувала атмосфера недовіри і підозрливості, що нагніталися шляхом боротьби за «упорядкування трудової дисципліни», відповідно до «Роз'яснення про стягнення за спізнення на роботу», наказів Наркомату освіти про порушення трудової дисципліни в окремих школах тощо. «Робітники і службовці, які без поважних причин з'явилися на роботу із запізненням більше, ніж на 20 хвилин, до роботи не допускаються, вважаються прогульниками і підлягають негайному звільненню», – вказувалося в «Роз'ясненні Ради Народних Комісарів Союзу РСР Центрального Комітету Вsesоюзної комуністичної партії (більшовиків) і Вsesоюзної Центральної Ради Професійних Спілок»⁵⁰.

На цій підставі було запроваджено нові статути вузів і «Правила внутрішнього трудового розпорядку для працівників початкових, неповних середніх і середніх шкіл УРСР», що істотно змінювали становище вчителя і викладача і давали можливість фактично безпідставно звільнити з роботи будь-якого педагога. В цей же час навчальні заклади переводяться на шестиденний робочий тиждень.

Водночас посилюється ідеологічний контроль за навчально-виховним процесом. У вищих навчальних закладах в 1938 р. запроваджено вивчення «Короткого курсу історії ВКП(б)», вживаються заходи щодо «покращання» роботи кафедр марксизму-ленінізму, зокрема категорично забороняється вносити будь-які зміни «у встановлений порядок проходження основ марксизму-ленінізму»⁵¹.

Факт пропуску викладачем історії Хортицької педагогічної школи Бунелік розділу програми «Жовтнева Революція і громадянська війна на Україні» не залишився без уваги контролюючих органів і набув широкого розголосу через наказ Народного комісаріату освіти, що стало свідченням особливого контролю за ідеологічним спрямуванням освіти й водночас підтвердило наявність пасивних «протестних» форм серед педагогічних працівників, що не сприймали ідей більшовицьких вождів.

В ідеологічному одурманюванні широко використовувалися відкриті судові процеси, радіо і преса. На сторінках газет і журналів Наркомосу друкувалися виключно ідеологічно спрямовані статті та матеріали. В ці роки видавалися журнали «Комуністична освіта», «За комуністичне виховання дошкільника» і, зважаючи на установи культури, якими також опікувався Наркомат освіти, – журнал «Соціалістична культура», а також газета «Радянська освіта».

Оскільки до повноважень Наркомосу УРСР входили питання, пов'язані з роботою хат-читалень, бібліотек, сільських клубів, відповідним наказом наркома освіти у відділах народної освіти було введено посаду інспектора політосвіти, перед яким було поставлено завдання забезпечити «широку пропаганду марксизму-ленінізму, роз'яснення постанов партії і уряду», «виховання трудящих в дусі більшовицької пильності, непримиренності і ненависті до ворогів народу та безмежної відданості партії Леніна, Сталіна і соціалістичній батьківщині»⁵².

Аналогічні обов'язки покладалися і на класних керівників неповних середніх і середніх шкіл, які

зобов'язані були виховувати учнів «...в душі безмежної відданості радянській соціалістичній батьківщині, борючись проти антинародних впливів»⁵³.

Отже, систему освіти ще більше втягували в нав'язану суспільству проблему боротьби з «ворогами», вмонтовували в потужну ідеологічну доктрину тоталітарної влади.

Ще більшою мірою очевидність ідеологічної заангажованості освіти розкривається в процесі запровадження обов'язкового вивчення російської мови в «неросійських школах України». У відповідній постанові Ради Народних Комісарів УРСР і Центрального Комітету КП(б)У зазначалося: «...внаслідок підривної діяльності контрреволюційних і буржуазно-націоналістичних елементів, які орудували в Народному комісаріаті освіти УРСР і органах народної освіти, викладання російської мови в школах України поставлено незадовільно».

Далі наголошувалося, що «буржуазні націоналістичні і троцькістсько-бухаринські елементи... намагались підрвати проведення Ленінсько-Сталінської національної політики на Україні і підрвати братерську єдність українського народу з російським народом і народами Союзу РСР»⁵⁴.

Відповідно до згаданої постанови та наказів Наркомос російська мова стала обов'язковою для вивчення, починаючи з другого класу школи, запроваджено підготовку вчителів російської мови і літератури в усіх університетах, дев'яти педагогічних та дев'яти учительських інститутах, запроваджено видання відповідних підручників, відкриття відділів у вищих навчальних закладах, кафедр та кабінетів російської мови і літератури. Вивчення російської мови стало обов'язковим для всіх студентів педагогічних та учительських інститутів.

В Україні розпочався процес закриття шкіл, що здійснювали навчання мовами національних меншин, скорочувалася кількість україномовних шкіл, а натомість почала зростати кількість російськомовних шкіл. Наприклад, якщо у 1930/31 навчальному році в Україні було 4815 єврейських шкіл, то у 1940/41 навчальному році їх залишилося 231, а на 1941/42 навчальний рік планувалося залишити 146. Водночас кількість шкіл з російською мовою навчання у 1940/41 навчальному році була 2571, а на наступний навчальний рік мережа російських шкіл планувалася у кількості 2650. Цей процес тривав із року в рік. Водночас, заради справедливості, слід зазначити, що в довоєнні роки вивчення української мови було обов'язковим для всіх учнів, навіть для тих, які прибували з інших республік⁵⁵.

Процес русифікації тільки розпочався, кількість шкіл з українською мовою навчання плану-

валася на 1941/42 навчальний рік 25 187. Але слід мати на увазі, що їх кількість дещо зросла за рахунок Західної України. З 7319 шкіл Західної України переважна більшість була з українською мовою навчання. Шкіл з польською мовою було 667⁵⁶. У Західній Україні було утворено 16 вищих навчальних закладів.

В цілому мережа шкіл, особливо після возз'єднання Західної України, Буковини і Бессарабії, була досить розгалуженою. Всього у 1940/41 навчальному році було 29 035 шкіл з контингентом 6 762 700 учнів. На 1941/42 навчальний рік передбачалося збільшення мережі шкіл до 29 397 шкіл. В цей час значна увага приділялася навчанню дітей, що мали проблеми зі слухом, зором і мовленням. Для них створюється мережа шкіл і логопедичних пунктів. Одним з важливих напрямів діяльності передвоєнних років була проблема освіти дорослих. У ці ж роки було запроваджено екстернат. Постійно відбувалися зміни в мережі навчальних закладів, зростала кількість десятирічних шкіл. Водночас сільські діти і молодь зазнавали дискримінації, оскільки на селі, як правило, підтримувалася неповна середня освіта. Якщо на 1941/42 навчальний рік у містах середньою освітою планувалося охопити 80 % випускників сьомих класів, то на селі лише 41 %.

Серйозного удару щодо прагнення молоді до здобуття середньої і вищої освіти було нанесено введенням плати за навчання з 1 вересня 1940 р.: «Враховуючи виріст рівня матеріального добробуту трудящих і значні витрати радянської держави на будівництво, обладнання і утримання безперервного зростання сіті середніх і вищих учбових закладів, Рада Народних Комісарів СРСР визнала необхідним покласти частину витрат по навчанню в середніх школах і вищих учбових закладах СРСР на самих трудящих...» – вказувалося у відповідній постанові⁵⁷.

В системі загальної середньої освіти напередодні війни нагромадилися серйозні проблеми: станом на 10 вересня 1940 р. у 20 областях України не було охоплено навчанням 156 122 дітей, з них 24 268 у Дніпропетровській, 27 005 у Ровенській та 15 168 у Київській областях; понад 110 тис. дітей у 1938/39 навчальному році залишили навчання у школі без поважних причин; другорічництво стало хронічною хворобою школи – у 1939/40 навчальному році у Київській області повторні іспити були призначені на осінь 30 581 учневі і лише 10 989 було переведено до наступних класів. З 48 160 учнів Сталінської (Донецької) області осінні іспити склали 40,3 %, а решта стали другорічниками.

Наведені факти свідчать про нівелювання індивідуальних особливостей, відсутність поваги

до особистості та низьку ефективність масової радянської школи в передвоєнні роки. Зрештою учні були надмірно перевантажені, особливо перевідними іспитами. Учні 4-х і 5-х класів склали 8 іспитів, 7-х – 12, 8-х і 9-х – 11, 10-х – 15, що свідчить про домінування контрольних функцій над навчальними. Реальної потреби у такій кількості іспитів не було, оскільки кожен учитель добре знав рівень навчальних досягнень своїх вихованців. Тим більше, що саме він складав екзаменаційні картки, самостійно проводив іспит, що могло свідчити про довіру до вчителя, але на загальному стані справ це не позначалося, освіта була досить зарегламентованою сферою. Будь-який напрям діяльності в галузі освіти регулювався інструкціями, особливо плідними у цьому сенсі були передвоєнні роки.

Серйозних змін зазнала підготовка робітничих кадрів: починаючи з жовтня 1940 р. в Україні та в інших республіках СРСР формується система трудових резервів. «Завдання дальшого розширення нашої промисловості вимагає постійного припливу нової робочої сили на шахти, рудники, транспорт, фабрики і заводи», – вказувалося у відповідному указі Президії Верховної Ради СРСР.

В Україні було створено систему управління трудовими резервами, що підпорядковувалася Головному управлінню трудових резервів при Раді Народних Комісарів СРСР. Для призову юнаків і дівчат в систему трудових резервів в містах і райцентрах утворювали комісії, що видавали путівки в ремісничі, залізничні училища або школи фабрично-заводського навчання⁵⁸. Перевезення на навчання, забезпечення одягом, взуттям, білизною та продуктами харчування покладалося на колгоспи, залізниці та місцеві органи.

Фактично це була замкнута, напіввійськова система. Молода людина, яка мобілізувалася до закладу системи трудових резервів, позбавлялася паспорта (свідцтва про народження). Порушення дисципліни або самоусунення від навчання передбачало «ув'язнення» в трудових колоніях терміном на один рік.

Країна все більше ставала напіввійськовою з високим ступенем централізації та підпорядкованості. Профспілкові та громадські організації були додатками до органів партійного і державного управління, що унеможливлювало проведення ними будь-якої самостійної роботи.

Вищі навчальні заклади в Україні відносилися до різних органів управління, в тому числі союзного значення. До сфери управління Наркомату освіти УРСР до возз'єднання Західної України, Буковини і Бессарабії належали Київський, Харківський, Дніпропетровський та Одеський універ-

ситети, педагогічні та учительські інститути, педагогічні школи, навчальні заклади, що здійснювали підготовку журналістів та бібліотекарів. Набір до університетів та інших навчальних закладів системи Наркомосу у 1940 р. становив 22 890 студентів. З них у 1939/40 навчальному році 10 навчальних закладів мали аспірантуру, які набирали 287 аспірантів на очну і 64 на заочну форму навчання.

У 1938 р. у цих закладах було захищено 115 дисертацій на здобуття вченого ступеня кандидата наук і 9 дисертацій – доктора наук.

Наукова діяльність у навчальних закладах в царині гуманітарних наук та педагогіки мала ідеологічне спрямування. В цілому вищі навчальні заклади, попри ідеологічну основу, забезпечували підготовку висококваліфікованих фахівців.

У 1940 р. були прийняті рішення щодо розширення підготовки спеціалістів німецької, англійської та французької мов. З цією метою в містах Києві і Харкові з 1941 р. передбачалося відкрити по 10 спеціалізованих шкіл з вивченням іноземної мови, збільшити набір студентів в педагогічних та учительських інститутах, було організовано дворічні курси при учительських інститутах для осіб, які практично володіли іноземною мовою, з тим, щоб за короткій відрізок часу збільшити кількість учителів іноземної мови.

В Західній Україні, Буковині та Бессарабії після входження до складу СРСР відбулася реорганізація навчальних закладів. Народні школи, прогімназії, гімназії, ліцеї, семінарії реорганізувалися відповідно у початкові, неповні середні і середні школи, було введено спільне навчання хлопчиків і дівчат, замінено підручники, проведено перепідготовку вчителів, які мали опанувати теорію комуністичного виховання, методи обліку дітей, організацію соціалістичного змагання тощо. Багатьох учителів було звільнено з роботи і репресовано, в першу чергу влада розправилася з викладачами духовних семінарій та інших духовних закладів освіти. Із східних та центральних областей України для роботи в школах нових областей направлялися вчителі-комсомольці й комуністи, проводилися спеціальні набори комсомольців для навчання в педагогічних навчальних закладах з наступним призначенням в навчальні заклади до Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки та новоутворених областей. В цих регіонах відбувалася перереєстрація всіх культосвітніх установ.

З метою виправдати змовницьку угоду з нацистською Німеччиною до навчальних програм школи вносяться деякі зміни. Зокрема, в шкільно-

му курсі географії з'являються теми на кшталт «Кордон обопільних державних інтересів між СРСР і Німеччиною», перед освітою поставлено завдання розкрити значення німецько-радянського Договору про дружбу і кордон, значна увага зосереджувалася також на питаннях включення до складу СРСР Західної України і Західної Білорусії.

Разом з тим в СРСР вживаються заходи, спрямовані на підготовку до можливої війни. Символічним можна вважати співпадання між початком Другої світової війни і введенням вимог відповідного Закону «Про загальний військовий обов'язок» від 1 вересня 1939 р. щодо початкової військової підготовки з 5-го до 7-го класу та допризовної підготовки у 8, 9 і 10-х класах. В Україні створюються спеціальні військово-морські і військово-повітряні школи. Серед дітей та юнацтва влаштовуються військово-спортивні змагання, виконання норм БПЮ та ГПО, нормативів зі стрільби, посилюється вивчення російської мови допризовниками тощо. В країні запроваджується восьмигодинний робочий день та семиденний робочий тиждень. Нещадна експлуатація власного народу, нагнітання передвоєнного психозу та фактична його мобілізація в

умовах деморалізації суспільства не дали бажаних результатів і країна, незважаючи на «...могутність всенародної любові до того, чие ім'я було прапором цих перемог, – до вождя, учителя і друга товариша Сталіна»⁵⁹, виявилася невідповідною до нападу нацистів.

Становлення освіти в Україні в структурі суспільно-політичних процесів та економічного розвитку з початку ХХ століття і до нападу німецько-фашистських загарбників мало суперечливий характер. З одного боку, суспільство усвідомило взаємозалежність розвитку держави з освітнім рівнем її громадян, про що свідчить запровадження обов'язкової початкової і неповної середньої освіти, певний час освіта розвивалася в руслі українізації, що впливало на формування національної свідомості українців, а з іншого – освіта була складовою ідеологічної системи тоталітаризму. Попри суперечливість зазначених чинників слід визнати, що саме в цей період в Україні було створено систему загальної середньої, професійно-технічної і вищої освіти, аспірантуру та докторантуру, що стало важливою передумовою суспільних трансформацій в Україні у другій половині ХХ століття.

ПРИМІТКИ

1. *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст. // *Бродель Ф.* Структура повсякденності: можливе і неможливе. – К., 1997. – Т. 1. – С. 23.
2. *Культурное строительство в СССР.* – М., 1956. – С. 88, 208, 232.
3. *Исторические записки АН СССР.* – 1951. – № 37. – С. 39, 48.
4. *Лоновик Б.Д.* та ін. Історія господарства: Україна і світ. – К., 1995. – С. 279–280.
5. *Грицак Я.Й.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К., 1996. – С. 60.
6. *Тоффлер Е.* Третя Хвиля. – К., 2000. – С. 57–58.
7. Самостійна Україна. Промова // Самостійна Україна: Зб. програм українських політичних партій початку ХХ століття. – Тернопіль, 1991. – С. 8 (мовні та правописні особливості оригіналу збережено. – В. О.).
8. *Винниченко В.К.* Відродження нації. – К., 1993. – Ч. 1–3; *Гунчак Т.* Українська політична думка 1920-х років: монархізм, націоналізм, націонал-комунізм // Літературна Україна. – 1991. – 20 черв.; *Касьянов Г.* Український соціалізм: люди, партії, ідеї (початок ХХ сторіччя) // Політологічні читання. – 1992. – № 2; *Скаун О.Ф.* Политическая и правовая мысль на Украине (1861–1917) / Українська ідея: Історичний нарис. – К., 1995.
9. Звіт дирекції ліцея руского інститута для дівчат в Перемишлі за рік шкільний 1904–05. – Перемишль, 1905.
10. Історія української культури / Під загальною редакцією І. Крип'якевича. – Нью-Йорк, 1990. – С. 125.
11. Там само.
12. Опыт программ по всем предметам обучения в воскресной школе для взрослых и малолетних учащихся. – М., 1901. – С. 89.
13. «Просвіта»: історія та сучасність (1868–1998): Зб. матер. та док. – К., 1998. – С. 27.
14. Там само. – С. 116.
15. *Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М.* Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К., 1996. – С. 364.
16. Кодекс законів о народном просвещении УССР. – Харьков, 1922. – С. 1.
17. Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. – 1920. – № 70. – С. 325.
18. Молодой рабочий. – 1923. – 1 дек.
19. *Ленін В.І.* Промова на I Всеросійському з'їзді в справі освіти. – ПЗТ. – Т. 37. – С. 77.
20. *Ленін В.І.* Промова на Всеросійській нараді політосвіт губернських і повітових відділів освіти. – ПЗТ. – Т. 41. – С. 400.
21. Там само. – С. 406.
22. Там само. – С. 403.
23. Там само. – Т. 44. – С. 174.
24. *Сталин И.* Политический отчет ЦК XVI съезду ВКП(б) // Сталин И. Вопросы ленинизма. – М.-Л., 1931. – С. 672.

25. *Бориславський І.* Українське шкільництво під Польщею. – Харків–Одеса, 1931. – С. 16.
26. Програма Української федеративно-демократичної партії // Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Документи і матеріали. Довідки. – К., 1997. – Ч. I. – С. 474.
27. Програма Української народної республіканської партії // Там само. – С. 510.
28. Збірник декретів, наказів і розпоряджень по Народному комісаріату освіти УСРР. – Харків, 1921. – Т. 3. – С. 581.
29. *Попович М.В.* Нарис історії культури України. – К., 2001. – С. 579.
30. Виступ Президента України Леоніда Даниловича Кучми на II Всеукраїнському з'їзді працівників освіти. 8 жовтня 2001 року // Урядовий кур'єр. – 2001. – 16 жовт.
31. Цит. за: Національні процеси в Україні: історія і сучасність.: Документи і матеріали: Довідник. У 2 ч. / Упорядники І.О. Кресіна, В.Ф. Панібудьласка: За ред. В.Ф. Панібудьласка. – К., 1997. – Ч. II. – С. 13.
32. Там само. – С. 11.
33. Там само. – С. 14.
34. Див.: *Огнев'юк В.О., Кравченко П.А.* Людина – Культура – Історія. – К., 1999. – 157 с.
35. *Ленін В.І.* Директиви ЦК комуністам – працівникам Наркомосу. – ПЗТ. – Т. 42. – С. 320.
36. Цит. за: Національні процеси в Україні: історія і сучасність. – Ч. 2. – С. 14.
37. *Крайнюк З.* Пятилетка и религия. – М., 1931. – С. 29.
38. *Тоффлер Е.* Цит. праця – С. 35.
39. Культурное строительство УССР (Статистический сборник). – К., 1940. – С. 52.
40. Об установлении единой системы индустриально-технического образования: Постановление ЦИК и РНК СССР. Раздел первый. – С. 1178–1179.
41. Керівні матеріали про школу. – К., 1966. – С. 30.
42. Высшая школа. Основные постановления, приказы и инструкции. – М., 1957. – С. 17.
43. *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – К., 1994; *Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В.* Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті роки. – К., 1991; *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997; *Куп'як Д.* Спогади нерозстріляного. – Львів, 1991; *Сідак В.С.* Національні спецслужби в період української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії). – К., 1998; *Табачник Д., Ростальний В.* Сталінський терор: Україна наприкінці тридцятих // Київ. – 1989. – № 2.
44. *Конквест Р.* Жива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993. – С. 33–338.
45. Звіт державної гімназії з руською мовою навчання в Станіславові за шкільний рік 1931–32. – Станіславів: Накладом фонду мучеників «Союзна друкарня» у Станіславові, 1932. – С. 46.
46. *Бориславський І.* – С. 16.
47. *Корбуцький І.* Розвій народного шкільництва на Буковині. – Вашківці, 1905. – С. 10.
48. *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. – К., 1997. – С. 196–197.
49. Збірник наказів та розпоряджень Народного комісаріату освіти УРСР. – 1939. – Червень. – № 18. – С. 15.
50. Там само. – № 2. – С. 2.
51. Там само. – № 25. – С. 11.
52. Там само. – № 25. – С. 11–13.
53. Там само.
54. Збірник законів і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду УРСР. – 1938. – № 27.
55. Збірник наказів та розпоряджень Народного комісаріату освіти УРСР. – 1940. – Липень. – № 19. – С. 12.
56. Там само. – 1941. – Квітень. – № 10–11. – С. 8.
57. Цит. за: Збірник наказів та розпоряджень Народного комісаріату освіти УРСР. – 1940. – Жовтень. – № 28. – С. 6.
58. Збірник наказів та розпоряджень Народного комісаріату освіти УРСР. – 1940. – Жовтень. – № 28. – С. 3–6.
59. Збірник наказів та розпоряджень Народного комісаріату освіти УРСР. – 1940. – Серпень. – № 22–23. – С. 2.